

МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кафедра історичних дисциплін

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

НДПП4 АРХЕОЛОГІЯ

(шифр і назва навчальної дисципліни)

Освітньо-професійна програма «Історія»,

Освітній ступінь «Бакалавр»

спеціальність 032 «Історія та археологія»,

014.03 «Середня освіта. Історія»

факультет Історичний

2019 – 2020 навчальний рік

Робоча програма курсу “ Археологія“
Для студентів освітньо-професійної програми «Історія»,
Освітнього ступеню «Бакалавр»

Спеціальності 032«Історія та археологія»
014.03 «Середня освіта. Історія»

Розробник: ст. викладач кафедри історичних дисциплін, к.і.н. Забавін В.О.

Робоча програма затверджена на засіданні кафедри історичних дисциплін

Протокол від «29» серпня 2019 року № 1

Завідувач кафедри історичних дисциплін

_____
(підпис) (Романцов В.М.)
(прізвище та ініціали)

1. Опис навчальної дисципліни

Найменування показників	Галузь знань, напрям підготовки, освітньо-кваліфікаційний рівень	Характеристика навчальної дисципліни	
		денна форма навчання	заочна форма навчання
Кількість кредитів – 3	Галузь знань 02.03 Гуманітарні науки (шифр і назва)	Нормативна	
Модулів – 2	Спеціальність (професійне спрямування): 6.02.03.02 «Історія»	Рік підготовки:	
Змістових модулів – 3		1-й	1-й
Індивідуальне науково-дослідне завдання _____		Семестр	
(назва)		2-й	2-й
Загальна кількість годин - 90		Лекції	
Тижневих годин для денної форми навчання: аудиторних – 3,5 самостійної роботи студента – 5,6	Освітньо-кваліфікаційний рівень: Бакалавр	год.24	год.14
		Практичні, семінарські	
		год.16	год.10
		Самостійна робота	
		год.50	год.66
		Індивідуальні завдання: год.4/2	
Вид контролю: залік			

Примітка:

Співвідношення кількості годин аудиторних занять до самостійної і індивідуальної роботи становить:
для денної форми навчання – 40/50
для заочної форми навчання – 24/66

2. Мета та завдання навчальної дисципліни

Археологія як навчальна дисципліна у навчальному плані підготовки бакалаврів історичної освіти за фахом «Історія» входить до циклу фундаментальних професійно – орієнтованих дисциплін. Вивчається дисципліна на денній і заочній формах навчання у другому семестрі.

Мета вивчення археології – забезпечити засвоєння студентами системи знань про теоретичні засади археологічної науки та її зв'язок з іншими навчальними дисциплінами фахової підготовки бакалаврів з історії; закріплення теоретичних знань практичною польовою, камеральною і кабінетною підготовкою.

Мета передбачає виконання наступних **завдань**:

1. Формувати у студентів систему теоретичних знань про:
  - сутність археологічної науки, історію її виникнення, становлення та розвиток;
  - виникнення й етапи розвитку археологічної науки в Україні;
  - археологічні дослідження як основу здобуття історичної інформації через артефакти;
  - зв'язок археології з іншими історичними дисциплінами.
2. Забезпечити розвиток творчого мислення у студентів в процесі аналізу історичних подій через пам'ятки матеріальної культури, здобуті під час дослідження археологічних культур.
3. Домогтися від студентів вміння застосовувати теорією археології на практиці під час польових археологічних досліджень.
4. Навчити студентів досвіду роботи з навчальними посібниками, науковою літературою, періодичними виданнями з проблем археології.
5. Виховати у майбутніх істориків почуття відповідальності за стан охорони і збереження національної історико-культурної спадщини.

По завершенню вивчення навчальної дисципліни «Археологія» студенти повинні знати:

- історію української та зарубіжної археологічної науки;
  - ключові поняття археологічної науки;
  - сучасний стан розвитку археології в Україні, у т.ч. у Донецькій області;
  - про особливості виникнення та розвитку археологічних культур на території України;
  - про основні типи пам'яток матеріальної культури;
  - про польові археологічні дослідження, як основний спосіб здобуття джерел матеріальної культури;
  - про методи польових, камеральних та кабінетних досліджень.
- Студенти повинні вміти:
- орієнтуватися у програмовому змісті кожної теми;
  - працювати з конспектами лекцій, вести щоденник археологічних досліджень, робити кресленики об'єкту, що досліджується, знімати кальки, робити текстову та фото фіксації археологічних об'єктів і артефактів;
  - закріплювати теоретичні знання з археології і практичні навички змістовною самостійною роботою, що передбачена навчальним планом;
  - виступати з інформаційними тематичними повідомленнями, чітко і логічно формулювати основні положення теми;
  - слухати і сприймати відповіді студентів з питань, які обговорюються, коректно аналізувати їх і доцільно доповнювати;
  - робити висновки і узагальнення з конкретних теоретичних питань;
  - відповідати на питання з навчальної дисципліни усно, письмово (за програмою тестової перевірки);
  - брати участь у студентському науковому товаристві історичного факультету і Декаді студентської науки в МДУ.

Засвоєння студентами змісту програми навчального курсу «Археологія» здійснюється шляхом модульного навчання та рейтингової системи оцінювання знань. Підсумковий контроль – екзамен.

Місце навчальної дисципліни визначено освітньою програмою компетентності. Компетентності, що набуває студент у ході вивчення курсу: соціально-особистісні:

- набуття культури навчання впродовж життя;
- володіння культурою мислення, прийомами усного і письмового викладу матеріалу, здібністю до узагальнення, аналізу, сприйняття інформації, постановки мети та вибору шляхів її досягнення;

- здатність планувати та розподіляти час, управляти своєю діяльністю;
- здібність самостійно навчатися та аналізувати свою роботу, підвищувати

майстерність;

- здатність генерувати нові ідеї; розвинута здатність до творчих підходів у вирішенні професійних завдань;

- здібність критично оцінювати свої прогалини у знаннях та вміннях, обирати засоби для їх усунення;

- вміння злагоджено працювати у колективі;

- здатність адаптуватись до нових ситуацій;

- готовність поважно та дбайливо ставитися до історичної спадщини та культурних традицій, толерантно сприймати етнічні, релігійні та культурні розбіжності;

інструментальні:

- володіння професійною науково-діловою (усною та письмовою) комунікацією українською мовою;

- навички використання комп'ютерної техніки та інформаційних технологій у навчанні;

- розуміння сутності та значення інформації у розвитку сучасного суспільства, володіння основними методами та засобами отримання, зберігання, переробки та поширення інформації;

професійні:

- визначати детермінацію культурогенеза географічними й історичними чинниками;
- аналізувати, порівнювати, узагальнювати історичний матеріал спираючись на

джерела;

- вміння оперувати історичними фактами в ході дискусії, формувати й аргументувати власну точку зору;

- вміння працювати з картографічними матеріалами, здійснювати пошук зображальних джерел;

- здатність об'єктивно, виважено оцінювати роль осіб та суспільних груп в історичному процесі та подіях;

- вміння вести дослідницьку роботу, використовуючи доцільні методи пізнання минулого;

- володіти сучасною концептуальною базою та сучасними підходами зарубіжних та вітчизняних дослідників з проблем курсу;

- робити висновки та узагальнення з вивченої проблематики.

- знання понятійного апарату, теоретичних засад та методології проведення наукових досліджень;

- здатність виявляти різні точки зору, визнавати і сприймати таку різноманітність;

- здатність реконструювати образи минулого у словесній формі і оформлювати їх у вигляді доповідей;

- вміння переконливо викладати свої думки, дотримуватися етичних стандартів;

- вміння вести діалог з проблематики курсу;

- розуміння тенденцій та основних напрямів розвитку наукових досліджень.

Передумови для вивчення дисципліни – студенти володіють знаннями з археології, історії України та всесвітньої історії.

Результати навчання – студенти володіють компетентностями для подальшої професійної діяльності та навчання за освітньою програмою. Орієнтуються в історії розвитку археологічних знань і сучасних напрямках в археології. Знають актуальні проблеми сучасної археологічної науки, об'єкт, предмет і завдання курсу, типологію регіональних археологічних пам'яток; ключові поняття археологічної науки; періодизацію розвитку регіональної археології; сучасний стан розвитку археології в Україні та у Північному Приазов'ї; джерелознавчу та понятійну термінологію; про основні типи пам'яток матеріальної культури; про польові археологічні дослідження, як основний спосіб здобуття джерел матеріальної культури; про методи польових, камеральних та кабінетних досліджень. У студентів на достатньому рівні сформовані компетентності для написання наукових робіт з даної тематики.

3. Програма навчальної дисципліни

Змістовний модуль 1.

Тема. Предмет археології, її методи та завдання.

Археологія як наука, її завдання та місце в системі історичних дисциплін. Історія, етапи й завдання української археологічної науки.

Археологічна культура, культурний тип, культурно-історична спільність. Зв'язок археології з гуманітарними, прикладними та природознавчими науками.

Предмет та завдання археологічного дослідження. Класифікація джерел та типи археологічних пам'яток: поселення, могильники, скарби, випадкові знахідки, місце знахідки. Поняття про культурний шар. Стоянки, городища, селища. Курганні і без курганні могильники.

Основи теоретичної археології. Археологічна типологія, методи порівняльно-типологічного аналізу. Археологічна періодизація. Відносна та абсолютна хронології та засоби їх визначення.

Правове забезпечення польових археологічних досліджень, Відкритий лист. Археологічні дослідження: розвідки, розкопки. Типи розвідок – візуальна, інструментальна, аеро та магніторозвідка.

Археологічне обладнання. Дотримання техніки безпеки під час польових досліджень.

Забезпечення збереження археологічних пам'яток у процесі польових досліджень і після них.

Методи камеральних й кабінетних досліджень. Підготовка наукового звіту. Реконструкція і реставрація артефактів.

Ключові поняття: археологія, матеріальна культура, археологічні пам'ятки, поселення, стоянки, могильники, кургани, поховання, культурний шар, археологічні дослідження, Відкритий лист, розвідки, розкопки, камеральна обробка матеріалу, археологічна культура, культурно-історична спільність, типологічний та статистичний методи, спектральний, металографічний та трасологічний методи. Абсолютна та відносна хронології. Радіовуглецеві та дендрохронологічні дати. Калібровані дати.

Змістовний модуль 2

Тема. Кам'яний, мідний, бронзовий та ранній залізний віки.

Ранній палеоліт. Палеокліматичні умови. Проблеми антропосоціогенези. Заселення людиною території Східної Європи, сучасної України.

Ашель: особливості мешкання, основні заняття та знаряддя праці архантропів. Ашельські пам'ятки України.

Мустьє: матеріальна культура неандертальців, особливості камнеобробки. Мустьєрські поховання та зачатки мистецтва. Основні мустьєрські пам'ятки України.

Пізній палеоліт та його періодизація. Кліматичні умови. Основні заняття та матеріальна культура неантропів. Археологічні свідчення мистецтва та релігії. Пізньопалеолітичні пам'ятки України.

Природно-кліматичні умови раннього голоцену та їх роль в зміні господарсько – культурних типів мисливців, рибалок та збиральників. Подальший прогрес в технології обробки каменю, кістки та рогу.

Виробництво нових типів знарядь праці та зброї: мікро- та макроліти. Могильники та стоянки мезоліту.

«Неолітична революція», її зміст та відображення в археологічних джерелах. Господарсько-культурні типи неоліту України. Поява кераміки. Основні неолітичні культури України: буго-дністровська та дніпро-донецька, лінійно-стрічкової та ям часто-гребінцевої кераміки.

Енеолітична доба як перехідний період від кам'яного віку до бронзового. Металургія міді та її роль в суспільному виробництві. Зародження ремесла, як результат процесу розподілення праці, та його відображення в археологічних джерелах.

Зміни в соціальній структурі та ідеології енеолітичних суспільств. Поява курганного обряду поховання. Культурно-історична ситуація в Україні у мідному віці.

Трипільська культура та її територія розповсюдження. Періодизація та хронологія. Матеріальна культура і поховальний обряд. Походження трипільців та їх історична доля.

Енеолітичні культури України: кулястих амфор, лійчастого посуду, середньостогівська, нижньомихайлівська, кемі-обинська.

Господарсько-соціальний зміст бронзової доби. Соціальна диференціація та розклад родових відносин. Роль бронзи у суспільному виробництві та технічному прогресі. Релігійно-міфологічні уявлення доби пізньої первісності. Періодизація та хронологія бронзового віку України.

Ямна культурно-історична спільність. Територія та локальні варіанти. Періодизація та хронологія. Поселення, могильники та предмети матеріальної культури.

Катакомбна культурно-історична спільність. Територія та локальні варіанти. Періодизація та хронологія. Матеріальна культура.

Шнурові та пост шнурові культури на території України. Культура багатопружкової кераміки.

Зрубна культурно-історична спільність. Сабатинівська культура.

Ранній залізний вік. Господарсько-економічний та соціально-культурний зміст епохи. Металургія заліза та її революційне значення в техніці та виробництві. Загальна культурно-історична ситуація на теренах України.

Кіммерійці та скіфи. Територія розселення та локальні групи степу та лісостепу. Періодизація та хронологія. Могильники та поселення. Матеріальна культура: кераміка, вироби з металів, каменю, кістки, рогу та дерева.

Господарство, суспільні відносини та релігія. Скіфський звіриний стиль. Скіфи та грецькі поліси. Пізні скіфи в Криму. Походження, історична доля та етнографія Скіфії. Скіфські старожитності України. Скіфія в письмових та археологічних джерелах. Давньогрецькі міфи і «Одисея» Гомера про кіммерійців та скіфів. Геродот про кіммерійські та скіфські поховання в курганах.

Сармати на теренах України. Історіографія питання. Ареал, періодизація та хронологія. Поховальний обряд. Матеріальна культура: кераміка, вироби з металів, каменю, кістки, дерева. Реконструкція господарства, соціальних відносин та духовної культури.

Історія археологічних досліджень античних держав Північного Причорномор'я. Географія та хронологія грецької колонізації Понта.

Поліси та їх хора за археологічними даними. Матеріальна культура: будівництво, архітектура, скульптура, вироби з металів, каменю, кістки, скла та інших матеріалів. Кераміка. Епіграфічні та нумізматичні джерела. Загальна характеристика економіки, соціальн-політичного устрою та культури.

Ключові поняття: архантропи, неандертальська людина, олдувай і ашель, пітекантроп, льодовиковий період, техніка ретуші, чоппер, чоппінг, ручне рубило, скребло, нуклеус, вістря дротиків та списів, печерний живопис, голоцен, лук і стріли, доместикація, індивідуалізація мистецтва, гарпуни, сітки, човни, мікроліти та макроліти, вкладишеві знаряддя, привласнюючи та відтворюючи форми господарства, розпилювання, шліфування, свердління, кераміка, глиняний посуд, культ предків, мідь, орне землеробство, колесо, гарба, кургани, верхова їзда, гончарна піч, міжплеменний обмін, землеробські культури, зернотерки, вузда, шнурова орнаментация, монументальна скульптура, кромлехи, антропоморфні стели, класове суспільство, бронза, горн, тигель, ллячка, кельти, майнова нерівність, батьківське право, патріархальні відносини, гостродонний горщик, вохра, кістяні рурочки та молоточкоподібні шпильки, глиняні маски, катакомба, шахта, камера, жарівниця та курильниця, зруб, тризна, жертвопринесення коня, мечі-акінаки, наконечники списів, пряжки, фібули, кресала, кружальний посуд, бронзові дзеркала, флакони, прясла, точильні бруски, культові курильниці, поліси, хора, некрополі.

Змістовний модуль 3

Тема. Ранні слов'янські та середньовічні степові археологічні культури. Археологія Київської Русі. Дослідження пам'яток українського козацтва XVI-XVII століть.

Найдавніші археологічні пам'ятки східних слов'ян в Україні. Зарубинецька, пшеворська, липицька культури. Територія їх розселення та матеріальна культура. Поселення й могильники. Господарство та культура.

Черняхівська та київська культури. Проблема походження. Територія розселення носіїв та матеріальна культура. Поселення. Господарство. Поля поховань.

Археологічні культури другої половини I тис. до н.е.: празька, корчаківська, пеньківська, колочинська, роменська, лука-райковецька, їх етнічна інтерпретація. Ареал та хронологія. Поселення та

могильники. Матеріальна культура та господарство. Археологічні та етноісторичні відповідності. Походження східних слов'ян за археологічними джерелами.

Пам'ятки доби Великого переселення народів. Історія Хазарського каганату в археологічних пам'ятках салтово-маяцької культури: поселення, могильники, матеріальна культура. територія розселення в Україні.

Археологічні пам'ятки торків, печенігів, половців.

Курганні поховання кочовиків. Антропоморфні кам'яні стели. Зброя та кінська упряж кочовиків. Середньовічні пам'ятки на території Донбасу.

Археологія Київської Русі. Джерельна база та історіографія проблеми. Міста, городища, селища та могильники. Військова справа. Ремесло та сільське господарство, торгівля, духовна культура. Архітектурні пам'ятки. Зв'язок з матеріальною і духовною культурою українського народу у контексті археології. Дослідження пам'яток часів українського козацтва. Розкопки на місці Берестецької битви 1651 р. та їх результати. Вивчення місць розташування січей, об'єктів оборонної та культової архітектури, окремих артефактів, пов'язаних з козацтвом.

Ключові поняття: венеди, анти, склавини, поля поховань, серпи, зернотерки, гончарний посуд, наральники, глинобитні печі, трупопалення, ґрунтові катакомби, велике переселення народів, кочові племена, ґрунтові поховання, чорно та сіролощена кераміка, кам'яні "баби", шаблі, Салтівський могильник, Маяцьке городище, Русь, літописи, міста, посади, дитинець, подол, кремль, селища, дружинні могильники, сільське господарство, ремесло, торгівля, культура, архітектура, козацтво, січі, фортеці, поля битв.

4. Структура навчальної дисципліни

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	денна форма						Заочна форма					
	усього	у тому числі					усього	у тому числі				
л		п	лаб	інд	с.р.	л		п	лаб	інд	с.р.	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Модуль 1												
Змістовий модуль 1. Предмет археології, її методи та завдання.												
Тема 1. Археологія як наука, її завдання та методи.	10,5	2	2		0,5	6	10	2				8
Тема 2. Археологічна культура.	9,5	2	2		0,5	5	10		2			8
Тема 3. Основи теоретичної археології.	10	2	2		1	5	11				1	10
Разом за змістовим модулем 1	30	6	6		2	16	31	2	2		1	26
Змістовий модуль 2. Кам'яний, мідний, бронзовий та ранній залізний віки.												
Тема 1. Палеоліт.	10,5	4	2		0,5	4	10	2				8
Тема 2. Енеоліт та доба бронзи.	12	6	2			4	10	2				8
Тема 3. Ранній залізний вік.	8,5	4			0,5	4	10	2				8
Разом за змістовим модулем 2	31	14	4		1	12	30	6				24
Змістовий модуль 3. Археологія ранніх слов'ян та середньовіччя.												

Тема 1. Ранні слов'янські та середньовічні степові археологічні культури.	12	4	2			6	10	2				8
Тема 2. Археологія Київської Русі.	9,5	2	2		0,5	5	10		2			8
Тема 3. Дослідження пам'яток українського козацтва XVI-XVII століть.	7,5	2			0,5	5	9				1	8
Разом за змістовим модулем 3	29	8	4		1	16	29	2	2		2	24
ІНДЗ			-	-	4	-			-	-	2	
Усього годин	90	28	14		4	48	90	10	4		2	74

5. Теми семінарських занять

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1	Археологічні джерела	2
2	Методика польових археологічних досліджень	2
3	Палеоліт	2
4	Мезоліт і неоліт	2
5	Мідний і бронзовий віки	2
6	Кіммерійці, скіфи, сармати	2
7	Античні держави Північного Причорномор'я	2
8	Археологія Київської Русі	2

Семінарське заняття 1.

Тема: Археологічні джерела.

1. Предмет та завдання археологічного дослідження.
2. Класифікація джерел та типи археологічних пам'яток: поселення, могильники, скарби, випадкові знахідки, місце знахідки.
3. Поняття про культурний шар.
4. Стоянки, городища, селища.
5. Курганні і безкурганні могильники.

Семінарське заняття 2.

Тема: Методика польових археологічних досліджень.

1. Українське законодавство щодо охорони і збереження археологічних пам'яток. Організація польових археологічних досліджень в Україні. Відкритий лист.
2. Техніка безпеки в археології.
3. Методи польових археологічних досліджень. Методика археологічних розвідок. Методика дослідження поселень. Методика розкопок курганів. Методика розкопок ґрунтових могильників. Методика дослідження городищ.

Семінарське заняття 3.

Тема: Палеоліт.

1. Походження людини.
2. Шелль - Ашель.
3. Мустьє.
4. Пізній палеоліт.
5. Палеолітичне мистецтво.

Семінарське заняття 4.

Тема: Мезоліт і неоліт.

1. Кліматичні умови мезоліту.
2. Кремінна індустрія мезолітичного часу.
3. Поселення та могильники доби мезоліту.

4. Неолітична революція. Виникнення землеробства і скотарства
5. Культури доби неоліту
6. Кремінна індустрія неоліту.

Семінарське заняття 5.

Тема: Мідний і бронзовий віки.

1. Енеоліт. Загальна характеристика.
2. Трипільська культура. Історія дослідження та періодизація. Основні пам'ятки.
3. Інші енеолітичні культури України. Територія розповсюдження, час існування, господарство, побут та архітектура, керамічний посуд та його орнаментация, знаряддя праці, поховання та антропологічний тип населення.
4. Бронзовий вік. Загальна характеристика.
5. Культури бронзового віку на території України. Територія розповсюдження, час існування, господарство та побут, керамічний посуд та його орнаментация, знаряддя праці, поховання та антропологічний тип населення.

Семінарське заняття 6.

Тема: Кіммерійці, скіфи, сармати.

1. Ранній залізний вік. Племена передскіфського часу на території України. Чорноліська культура. Кіммерійці.
2. Скіфія. «Царські» кургани. Звіриний стиль у мистецтві. Лісостепові городища.
3. Господарство скіфів. Західна та північна периферія скіфського світу.
4. Сармати. Періодизація сарматських старожитностей. Етнічний і племенний склад сарматів.
5. Пізні скіфи. Скіфська держава в Криму.

Семінарське заняття 7.

Тема: Античні держави Північного Причорномор'я.

1. Основні теорії щодо чинників грецької колонізації. Вихідні регіони та вторинний характер колонізації Північного Причорномор'я.
2. Основні етапи історичного розвитку античних держав Північного Причорномор'я. Грецькі міста-держави. Поліси і хора.
3. Економіка античних міст Північного Причорномор'я.
4. Архітектура та планування античних міст Північного Причорномор'я. Фортифікаційні споруди.
5. Мистецтво, культура та релігія античних міст Північного Причорномор'я. Писемність. Фізичне виховання. Поховальні обряди.

Семінарське заняття 8.

Тема: Археологія Київської Русі.

1. Проблема етногенезу слов'ян. Сучасні концепції походження слов'ян (міграціонізм, автохтонізм). Археологічні, історичні, лінгвістичні, антропологічні дані.
2. Пам'ятки та культури латенського та римського часу.
3. Склавіни і анти. Розселення слов'ян середини і третьої чверті I тис. н.е. у Східній Європі, Подунав'ї, Балканському півострові тощо. Празька, пеньківська та колочинська культури.
4. Культури східних слов'ян останньої чверті I тис. н.е. Літописні слов'янські племена за історичними і археологічними даними.
5. Вірування та обряди стародавніх слов'ян. Обряд поховання. Святилища. Збруцький ідол.

6. Самостійна робота

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1	Археологія як наука, її завдання та методи.	6
2	Археологічна культура.	6
3	Основи теоретичної археології.	6
4	Палеоліт.	6
5	Енеоліт та доба бронзи.	6
6	Ранній залізний вік.	6
7	Ранні слов'янські та середньовічні степові археологічні культури.	4

8	Археологія Київської Русі.	7
9	Дослідження пам'яток українського козацтва XVI-XVII століть.	7
	Разом	54

7. Індивідуальні завдання

Написання рефератів, повідомлень, складення таблиці синхронної періодизації за історичними та археологічними даними, вивчення фактичного матеріалу, визначення історіографічних проблем, аналіз джерельної бази, підготовка тестових завдань, опрацювання наукової літератури.

8. Методи навчання

Основними формами організації навчання є лекції, семінарські заняття, реферування навчальної і наукової літератури, виконання індивідуального завдання.

9. Методи контролю

Основними формами контролю є:

- поточний - перевірка знань на семінарських заняттях, самостійних і контрольних роботах, ведення конспекту семінарів;
- проміжний - атестація;
- семестровий – залік.

10. Критерії оцінювання

Сума балів за 100-бальною шкалою	Оцінка в ECTS	Оцінка за національною шкалою		Критерії оцінювання
		для екзамену, курсового проекту (роботи), практики	для заліку	
90-100	A	відмінно	зараховано	Студент виявляє особливі творчі здібності, вміє самостійно здобувати знання, без допомоги викладача знаходить та опрацьовує необхідну інформацію, вміє використовувати набуті знання і вміння для прийняття рішень у нестандартних ситуаціях, переконливо аргументує відповіді, самостійно розкриває власні обдарування і нахили.
82-89	B	добре		Студент вільно володіє вивченим обсягом матеріалу, застосовує його на практиці, вільно розв'язує вправи і задачі у стандартних ситуаціях, самостійно виправляє допущені помилки, кількість яких незначна.
74-81	C			Студент вміє зіставляти, узагальнювати, систематизувати інформацію під керівництвом викладача; в цілому самостійно застосовувати її на практиці; контролювати власну діяльність; виправляти помилки, серед яких є суттєві, добирати аргументи для підтвердження думок.
64-73	D	задовільно		Студент відтворює значну частину теоретичного матеріалу, виявляє знання і розуміння основних положень; з допомогою викладача може аналізувати навчальний матеріал, виправляти помилки, серед яких є

				значна кількість суттєвих.
60-63	E			Студент володіє навчальним матеріалом на рівні, вищому за початковий, значну частину його відтворює на репродуктивному рівні.
35-59	FX	незадовільно з можливістю повторного складання	не зараховано з можливістю повторного складання	Студент володіє матеріалом на рівні окремих фрагментів, що становлять незначну частину навчального матеріалу.
0-34	F	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	не зараховано з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	Студент володіє матеріалом на рівні елементарного розпізнання і відтворення окремих фактів, елементів, об'єктів.

11. Засоби оцінювання; залік; стандартизовані тести; поточне оцінювання роботи на семінарських заняттях, презентації результатів виконаних завдань.

12. Розподіл балів, які отримують студенти для заліку

Поточне тестування та самостійна робота									Сума
Змістовий модуль №1					Змістовий модуль № 2				
T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	T8	T9	100
10	10	10	15	15	10	10	10	10	

T1, T2 ... T9 – теми змістових модулів.

Шкала оцінювання: національна та ECTS

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену, курсового проекту (роботи), практики	для заліку
90 – 100	A	відмінно	зараховано
82-89	B	добре	
74-81	C		
64-73	D	задовільно	
60-63	E		
35-59	FX	незадовільно з можливістю повторного складання	не зараховано з можливістю повторного складання
0-34	F	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	не зараховано з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

13. Інструменти, обладнання та програмне забезпечення

1. тестові завдання, методичні рекомендації з археології.

Теми контрольних робіт

(для студентів заочної форми навчання)

1. Класифікація поселень, стоянок, городищ.
2. Типи могильників.
3. Методика археологічних розвідок.
4. Типологізація археологічних пам'яток.
5. Методика дослідження ґрунтових могильників.
6. Методика дослідження курганних насипів.
7. Методика дослідження поселень, селищ, городищ (за вибором студента).

8. Палеолітичні стоянки в Україні.
9. Мезоліт України.
10. Неолітичні культури в українських землях (за вибором студента).
11. Археологічні культури міді в Україні (за вибором студента).
12. Пам'ятки доби бронзи (лісостеп України).
13. Пам'ятки доби бронзи (степ України).
14. Відомості про скіфів у античних авторів.
15. Скіфська археологія в Україні (об'єкт за вибором студента).
16. Дослідження античного міста в Україні (за вибором студента).
17. Дослідження пам'яток ранніх слов'ян в Україні (культура за вибором студента).
18. Пам'ятки салтово-маяцької культури у Харківській і Донецькій областях; загальна характеристика.
19. Давньоруська археологія в Україні: історія та сучасність.
20. Археологічне дослідження давньоруських міст, селищ, могильників, скарбів (за вибором студента).
21. Дослідження поля Берестецької битви 1651 р. археологічними методами.
22. Проблематика археології на кафедрі історичних дисциплін МДГУ.
23. Роботи археологічної експедиції історичного факультету МДГУ.

Питання для самоконтролю знань студентів із курсу «Археологія»

Змістовний модуль 1.

Тема . Предмет археології, її методи і завдання.

1. Археологічна періодизація.
2. Зв'язок археології з іншими науками.
3. Археологічні джерела.
4. Основні типи археологічних пам'яток.
5. Методи польових археологічних досліджень.
6. Методи лабораторних та кабінетних досліджень.
7. Археологічне датування.
8. Становлення археології як науки.
9. Археологія у дореволюційний період.
10. Археологія України в радянський період.
11. Методика розкопок курганів.
12. Стратиграфія. Культурний шар. Типи поховань.
13. Археологічні культури та культурно-історичні спільності.

Змістовний модуль 2.

Тема 2. Кам'яний, мідний, бронзовий та залізний віки.

1. Походження людини.
2. Роль природних умов у виникненні та розвитку людини.
3. Кам'яний вік. Його роль в історії людського суспільства.
4. Основні етапи антропогенезу.
5. Антропологічна та археологічна періодизація палеоліту.
6. Характеристика основних етапів палеоліту.
7. Ранньопалеолітичні стоянки України.
8. Пізній палеоліт України.
9. Соціальна організація населення раннього палеоліту.
10. Виникнення общини.
11. Духовна культура людей палеолітичного періоду.
12. Загальна характеристика мезоліту.
13. Господарство та знаряддя праці мезолітичного часу.
14. Мезолітичні області.
15. Поселення та могильники південної мезолітичної області.
16. Мезолітичні стоянки Північної України.
17. Загальна характеристика неоліту.
18. Проблема походження відтворюючого господарства. Неолітична революція.
19. Неоліт України.
20. Загальна характеристика енеоліту України. Енеолітичні культури України.
21. Енеолітичні землеробські культури Правобережної України.
22. Трипільська культура.
23. Ямна культурно-історична спільність.

24. Загальна характеристика бронзового віку.
25. Культури бронзового віку України.
26. Катакомбна культурно-історична спільність.
27. Культура багато пружної кераміки.
28. Загальна характеристика зрубної культури.
29. Фінальний етап епохи бронзи (сабатинівська, білозерська, бондарихінська, білогрудівська культури).
30. Загальна характеристика Раннього залізного віку України.
31. Степ і лісостеп в Ранньому залізному віці. Кіммерійці.
32. Етногенез та розселення скіфів в світлі сучасних археологічних даних.
33. Скіфські поховання.
34. Озброєння скіфів.
35. Побут та культура скіфів за матеріалами археологічних досліджень.
36. Скіфське мистецтво та релігія за археологічними пам'ятками.
37. Причини та характер грецької колонізації Північного Причорномор'я.
38. Основні пам'ятки та матеріальна культура античних міст.
39. Боспорське царство.
40. Сармати.

Змістовний модуль 3.

Тема. Ранні слов'янські та середньовічні степові археологічні культури. Археологія Київської Русі. Дослідження пам'яток українського козацтва XVI – XVII століть.

1. Проблема походження слов'ян за археологічними даними.
2. Ранні слов'яни та їх культура.
3. Пшеворська та зарубинецька культури.
4. Черняхівська та київська культури.
5. Язичництво давніх слов'ян за археологічними даними.
6. Давньослов'янська етнічна спільність в середині I тис. н.е.
7. Археологічні культури східних слов'ян періоду утворення Давньоруської держави.
8. Культури східних слов'ян раннього середньовіччя V – VII ст. (празька, пенківська, колочинська культури).
9. Давньоруське місто за матеріалами археологічних досліджень.
10. Загальна характеристика матеріальної та духовної культури Давньої Русі за археологічними даними.
11. Давній Київ за матеріалами археологічних досліджень.
12. Дослідження поля Берестецької битви 1651 р. археологічними методами.

Питання до заліку з навчальної дисципліни «Археологія» для студентів спеціальності «Історія» денної форми навчання.

1. Археологія як наука.
2. Предмет і завдання археології.
3. Історіографія української археології.
4. Зв'язок археології з іншими науками.
5. Становлення археології як науки.
6. Археологія України у дореволюційний період.
7. Сучасна українська археологія.
8. Археологічна періодизація в Україні.
9. Українське законодавство щодо охорони і збереження археологічних пам'яток.
10. Організація польових археологічних досліджень в Україні. Відкритий лист.
11. Археологічні джерела.
12. Основні типи археологічних пам'яток.
13. Техніка безпеки в археології.
14. Методи польових археологічних досліджень.
15. Методика археологічних розвідок.
16. Методика дослідження поселень.
17. Методика розкопок курганів.
18. Методика розкопок ґрунтових могильників.
19. Методика дослідження городищ.
20. Методи камеральних та кабінетних досліджень.
21. Археологічне датування.

22. Стратиграфія. Культурний шар.
23. Археологічні культури та культурно-історичні спільності.
24. Походження людини за археологічними джерелами на території України.
25. Роль природних умов у виникненні та розвитку людини на території України.
26. Кам'яний вік та його роль в історії людства.
27. Основні етапи антропогенезу.
28. Антропологічна та археологічна періодизація палеоліту.
29. Характеристика основних етапів палеоліту в Україні.
30. Ранньопалеолітичні стоянки України.
31. Пізній палеоліт України.
32. Соціальна організація населення пізнього палеоліту.
33. Виникнення общини.
34. Духовна культура людей палеолітичного періоду.
35. Загальна характеристика мезоліту.
36. Господарство та знаряддя праці мезолітичного часу.
37. Мезолітичні області України.
38. Поселення та могили південної мезолітичної області.
39. Мезолітичні стоянки Північної України.
40. Загальна характеристика неоліту.
41. Проблема походження відтворюючого господарства. Неолітична революція.
42. Неоліт України.
43. Культура лінійно-стрічкової кераміки.
44. Загальна характеристика енеоліту України.
45. Енеолітичні культури України.
46. Культури лійчастого посуду та кулястих амфор на території України.
47. Трипільська культура. Загальна характеристика.
48. Пам'ятки трипільської культури на території України.
49. Матеріальна культура носіїв трипільської культури за матеріалами археологічних досліджень в Україні.
50. Духовна культура носіїв трипільської культури за матеріалами археологічних досліджень в Україні.
51. Вплив трипільської культури на українську цивілізацію.
52. Ямна культурно-історична спільність.
53. Загальна характеристика бронзового віку.
54. Культури бронзового віку України.
55. Культури шнурової кераміки.
56. Катакомбна культурно-історична спільність.
57. Культура багатопружкової кераміки.
58. Загальна характеристика зрубної культури.
59. Фінальний етап епохи бронзи (сабатинівська, білозерська, бондарихінська, білогрудівська культури).
60. Загальна характеристика раннього залізного віку України.
61. Степ і лісостеп у ранньому залізному віці. Кіммерійці.
62. Етногенез та розселення скіфів в світлі сучасних археологічних даних.
63. Скіфські городища, поселення і поховання.
64. Озброєння скіфів.
65. Побут та культура скіфів за матеріалами археологічних досліджень.
66. Скіфське мистецтво та релігія за археологічними джерелами.
67. Причини та характер грецької колонізації Північного Причорномор'я.
68. Основні пам'ятки античної Греції на території України.
69. Матеріальна культура античної цивілізації Північного Причорномор'я.
70. Археологічне дослідження Херсонеса. й Ольвії.
71. Боспорське царство за археологічними джерелами.
72. Археологія сарматів України.
73. Степові культури середньовіччя
74. Дослідження пам'яток салтово-маяцької культури в Україні.
75. Проблема походження східних слов'ян за археологічними даними.
76. Ранні слов'яни на українських землях.
77. Зарубинецька та пшеворська культури.
78. Черняхівська та київська культури.
79. Язичництво давніх слов'ян за археологічними даними.

80. Давньослов'янська етнічна спільність в середині I тис. н.е. за матеріалами археології.
81. Культури східних слов'ян середньовіччя V –VIII ст. н.е.(празька, пенківська, колочинська культури).
82. Історія та етапи археології Київської Русі в Україні.
83. Виникнення Київської Русі за археологічними джерелами.
84. Давньоруське місто за матеріалами археологічних досліджень.
85. Загальна характеристика матеріальної культури Київської Русі за археологічними даними
86. Архітектура Південно-Західної Русі.
87. Духовна культура Київської Русі за археологічними даними.
88. Давній Київ за матеріалами археологічних досліджень.
89. Типологія пам'яток періоду українського козацтва.
90. Дослідження поля Берестецької битви 1651 р. археологічними методами

**Питання до заліку з навчальної дисципліни «Археологія» для студентів спеціальності «Історія»
заочної форми навчання.**

1. Археологія як наука.
2. Предмет і завдання археології.
3. Археологія України у дореволюційний період.
4. Сучасна українська археологія..
5. Археологічна періодизація в Україні.
6. Українське законодавство щодо охорони і збереження археологічних пам'яток.
7. Організація польових археологічних досліджень в Україні. Відкритий лист.
8. Археологічні джерела.
9. Основні типи археологічних пам'яток.
10. Методи польових археологічних досліджень.
11. Методика археологічних розвідок.
12. Методика дослідження археологічних пам'яток.
13. Методи камеральних та кабінетних досліджень.
14. Археологічне датування. Стратиграфія. Культурний шар.
15. Археологічні культури та культурно-історичні спільності.
16. Походження людини за археологічними джерелами на території України.
17. Характеристика основних етапів палеоліту в Україні.
18. Загальна характеристика мезоліту.
19. Мезолітичні області України.
20. Загальна характеристика неоліту.
21. Неоліт України. Характеристика культур.
22. Загальна характеристика енеоліту України.
23. Енеолітичні культури України.
24. Культури лійчастого посуду та кулястих амфор на території України.
25. Трипільська культура. Загальна характеристика.
26. Загальна характеристика бронзового віку.
27. Культури бронзового віку України.
28. Загальна характеристика раннього залізного віку України.
29. Степ і лісостеп у ранньому залізному віці. Кіммерійці.
30. Етногенез та розселення скіфів в світлі сучасних археологічних даних.
31. Скіфські городища, поселення і поховання на території України.
32. Скіфське мистецтво та релігія за археологічними джерелами.
33. Причини та характер грецької колонізації Північного Причорномор'я.
34. Основні пам'ятки античної Греції на території України.
35. Матеріальна культура античної цивілізації Північного Причорномор'я.
36. Археологія сарматів на території України.
37. Степові культури середньовіччя.
38. Дослідження салтово-маяцької культури в Україні.
39. Проблема походження східних слов'ян за археологічними даними.
40. Ранні слов'яни на українських землях. Зарубинецька, пшеворська, черняхівська та київська культури.
41. Язичництво давніх слов'ян за археологічними даними.

42. Давньослов'янська етнічна спільність в середині I тис. н.е. за матеріалами археології (празька, пенківська, колочинська культури).
43. Історія та етапи археології Київської Русі в Україні.
44. Виникнення Київської Русі за археологічними джерелами.
45. Давньоруське місто за матеріалами археологічних досліджень.
46. Загальна характеристика матеріальної культури Київської Русі за археологічними даними.
47. Архітектура Південно-Західної Русі.
48. Духовна культура Київської Русі за археологічними даними.
49. Давній Київ за матеріалами археологічних досліджень.
50. Типологія пам'яток періоду українського козацтва.
51. Дослідження поля Берестецької битви 1651 р. археологічними методами.

14. Рекомендовані джерела інформації

МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

1. Археология Украинской СРСР: В 3-х т. - К., 1985, 1986. Т. 1-3.
2. Археология Украинской РСР: У 3-х т. - К., 1971. Т. 1-3.
3. Археология України : курс лекцій / за ред. Л.Л. Залізняка. – К. : Либідь, 2004.
4. Вінокур І.С. Археологія України : підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів / І.С. Вінокур, Д.Я. Телегін. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2004.
5. Давня історія України: У 2-х кн. / Толочко П.П., Козак Д.Н., Крижицький Д.Н., Моця О.П. та ін. – К., 1994, 1995.
6. Давня історія України: У 3-х кн. / Толочко П.П. та ін. – К., 1997, 1998.
7. Малєєв Ю.М. Словник археологічних термінів: Навч. Посібник / Ю.М. Малєєв. – К., 1999.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авдусин Д.А. Археология СССР. – М. 1977.
2. Авдусин Д.А. Основы археологии. – М., 1989.
3. Авдусин Д.А. Полевая археология СССР. Учеб. пособ. - 2-е изд., перераб., и доп. - М., 1980.
4. Античные государства Северного Причерноморья: Археология СССР. - М., 1984.
5. Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. / Д.Я.Телегін, І.С.Винокур, О.М.Титова, І.К.Свєшніков та ін.: Навч. посібник. - К., 1997.
6. Археологія України: Курс лекцій: Навч. посібник / Л.Л.Залізник, О.П.Моця, В.М.Зубар та ін. - К., 2005.
7. Археология Украинской СРСР: В 3-х т. - К., 1985, 1986. Т. 1-3.
8. Археология Украинской РСР: У 3-х т. - К., 1971. Т. 1-3.
9. Археологія і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя. – Мінск, 1993.
10. Баран В.Д. Давні слов'яни. - К., 1998.
11. Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпиловський Р.В. Походження слов'ян. - К., 1991.
12. Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. - К. 1982.
13. Блаватский В.Д. Античная археология Северного Причерноморья. - М., 1961.
14. Винокур І.С., Телегін Д.Я. Археологія України: Навч. посібник. - К., 1994.
15. Вовк Х.К. Студії з української етнографії та антропології. - К., 1995.
16. Давня історія України: У 2-х кн. / Толочко П.П., Козак Д.Н., Крижицький Д.Н., Моця О.П. та ін. – К., 1994, 1995.
17. Давня історія України: У 3-х кн. / Толочко П.П. та ін. – К., 1997, 1998.
18. Древняя Русь: Город, замок, село: Археология СССР. – М., 1985.
19. Залізник Л.Л. Найдавніше минуле України. – К., 1997.
20. Залізник Л.Л. Первісна історія України. – К., 1999.
21. Золото Степу: Археологія України / Автори –упорядники: П.П. Толочко, В.Ю. Мурзін, Рената Ролле та ін. – Київ – Шлезвіг, 1991.
22. Использование методов естественных наук в археологии: Сборник научных трудов. – К., 1978.
23. Історія українського козацтва: Нариси: У 2-х т. / Редкол: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К., 2006, 2007.
24. Кавказ и Дон в произведениях античных авторов: Хрестоматия / Состав. В.Ф. Патракова, В.В. Черноус. – Ростов-на-Дону, 1990.

25. Крисаченко В.С. Українознавство: Хрестоматія-посібник: У 2-х кн. Кн.1. – К., 1996.
26. Кульбака В., Качур В. Давні індоєвропейці України в світлі новітніх археологічних досліджень. – Маріуполь, 2002.
27. Куріло О.Ю. Нариси розвитку археології у музеях України: історія, дослідники, меценати. – К., 2002.
28. Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. – К., 1999.
29. Кучинко М.М., Охріменко Г.В. Археологічні пам'ятки Волині. – Луцьк, 1995.
30. Малєєв Ю.М. Словник археологічних термінів: Навч. посібник. – К., 1999.
31. Мартынов А.И. Археология, - М., 1996.
32. Мезенцева Г.Г. Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник. – Чернігів, 1997.
33. Мезолит СССР: Археология СССР. – М., 1989.
34. Методологические основы исследования древней керамики: Обзорная информация. – М., 1977.
35. Міхєєв В.К., Шрамко Б.А. Археологія залізного віку Східної Європи: Навч. посібник. – Харків, 2000.
36. Михеев В.К., Дьяченко А.Г. Археология железного века Восточной Европы: Древние славяне. – Белгород, 1989.
37. Мицик Ю.А., Плохій С.М., Стороженко І.С. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьких козаків. – 2-ге вид. – Дніпропетровськ, 1991.
38. Монгайт А.Л. Археология Западной Европы: В 2-х т. – М., 1974. Т 1, 2.
39. Мурзин В.Ю. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. – К., 1990.
40. Мурзин Ю.В., Гаврилюк Н.А., Бессонова С.С., Фиалко Е.Е., Черненко Е.В. Скифия: история, хозяйство, быт, религия, военное дело, - Николаев, 2004.
41. Нікольченко Ю.М. Культура населення Погориння X-XIII століть за матеріалами літописного Дорогобужа. – Рівне, 1998.
42. Отрощенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). – К., 2001.
43. Палеолит СССР: Археология СССР. – М., 1984.
44. Першиц А.И., Монгайт А.Л., Алексеев В.П. История первобытного общества. – М., 1982.
45. Пономарьов А.П. Українська етнографія: Курс лекцій. – К., 1994.
46. Попович М.В. Нарис історії культури України. – К., 1998.
47. Рыбаков Б.А. Геродотова Скифия. – М., 1979.
48. Рыбаков Б.Ф. Язычество Древней Руси. – М., 1987.
49. Свєшніков І.К. Битва під Берестечком: Вид. друге, доп. – Рівне, 2002.
50. Свєшніков І.К. Довідник з археології України: Львівська область. – К., 1976.
51. Свєшніков І.К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III-на початку II тисячоліття до нашої ери. – К., 1974.
52. Свєшніков І.К., Нікольченко Ю.М. Довідник з археології України: Ровенська область. – К., 1982.
53. Сєгєда С.П. Основи антропології: Навч. посібник. – К., 1995.
54. Сєдов В.В. Восточные славяне в VI – XIII вв.: Археология СССР. – М., 1982.
55. Словник – довідник з археології / Ред., уклад. та кер. авт. кол. Н.О. Гаврилюк. - К., 1996.
56. Станко В.Н., Гладких М.І., Сєгєда С.П. Історія первісного суспільства. – К., 1999.
57. Степи Евразии а эпоху средневековья: Археология СССР. – М., 1981.
58. Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время: Археология СССР. – М., 1989.
59. Тайлор Э.Б. Первобытная культура. – М., 1989.
60. Телегін Д.Я. Про що розповідають кургани. – К., 1971.
61. Телегін Д.Я. Речі говорять. – К., 1971.
62. Тойнбі А.Д. Дослідження історії: У 2-х т. – К., 1992. Т. 1, 2.
63. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – М., 1989.
64. Толочко П.П. Київська Русь. – К., 1996.
65. Українська минушина: Ілюстрований етнографічний довідник / Пономарьов А.П., Артюх Л.Ф., Косьміна Т.В. – К., 1993.
66. Українська етнологія: Навч. посібник / За ред. В. Борисенко. – К., 2007.
67. Чмихов М.О. Давня культура: Навч. посібник. – К., 1994.
68. Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т. Археологія та стародавня історія України. – К., 1992.
69. Шендрік Н.І. Довідник з археології України: Київська область. – К., 1977.
70. 60 років Інституту Археології НАН України. – К., 1994.
71. Шовкопляс І.Г. Основи археології. – К., 1971.
72. Шрамко Б.А., Михеев В.К., Грубник-Буйнова Л.П. Справочник по археологии Украины: Харьковская область. – К., 1977.
73. Энеолит СССР: Археология СССР. – М., 1982.

